

32. Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти / Г. Касьянов // Генеза. – 2004. – № 1.
33. Касьянов Г. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: мат. Всеукр. наук.-метод. сем., 17 черв. 2004 р., Київ. – К., 2005.
34. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози / І. Колесник // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: мат. Всеукр. наук.-метод. сем., 17 черв. 2004 р., Київ. – К., 2005.
35. Ищенко В.В. Форум историков стран СНГ / В.В. Ищенко // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3.

Summary

In clause the author investigates some aspects of formation of a national historical science in Russia and Ukraine, emphasizes their problems, pays attention to interdependence and differences of terms: «the national historiography», «national history», «nationalization of history».

Т. М. Кузьменко

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ: НАУКОВА РЕТРОСПЕКТИВА ТА РЕАЛІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Дослідження мобільності стало одним із основних способів вивчення соціальної стратифікації. Рух в соціальному просторі, якому властива соціальна нерівність, ієрархія, зазвичай описується в термінах «просування по соціальній драбині вгору чи вниз», «соціальне досягнення» чи «соціальний спуск» та ін., що особливо актуально при науковому аналізі трансформаційних процесів в сучасному українському суспільстві.

Міра наукового опрацювання проблеми. Поняття соціальної мобільності та її видів чинників, каналів опрацьовані в класичних працях західних та радянських соціологів П. Сорокіна, Генцбума, Алті, Д. Гласса, О.Д. Данкена, С. Ліпсета, Р. Бендікса, Д. Треймана, Д. Фезермана, Р. Хаузера, Дж. Голдторпа, С. Бляхмана, Ф. Філіпова, Т. Заславської, Р. Ривкіної, Е. Саар, М. Тітми, Г. Чередниченка, В. Шубкіна та ін. Серед українських дослідників питання соціальної мобільності розробляли М. Долішнім, С. Макеевим, Н. Коваліско, С. Оксамитною, О. Симончук, С. Войтович, І. Прибитковою та іншими.

Термін соціальна мобільність введений в науковий обіг П. Сорокіним. В 1927 р. була надрукована його праця «Соціальна мобільність». Дана робота заклала підвалини подальших досліджень соціальної мобільності. Зокрема, одним із перших було дослідження соціальної мобільності під керівництвом Девіда Гласса.

Д. Гласс – керівник дослідження «Соціальна мобільність у Великобританії», яке розпочалося в 1949 році, а основні результати вийшли друком в 1954 році. Предметом дослідження стали соціальний статус, престиж та «соціальна мобільність, процеси самореєстрування індивідів в певні соціальні групи, особливо в групи «середнього класу» – «білокомірцевих» спеціалістів та високопоставлених чиновників» [1, с.107]. Аналізувалася освіта як чинник соціальної мобільності та інші фактори, які зумовлюють престиж діяльності та прагнення представників середнього класу.

На першому етапі дослідження з'ясовували як співвідноситься соціальний статус та престиж професій в оцінках населення. К.М. Мозер та Дж. Холл розробили семи ступеневу «стандартну класифікацію» професій: «1) вищий адміністративний та професійний персонал; 2) управлінці та менеджери; 3) інспектори, контролери та інші працівники розумової праці – вищий прошарок; 4) інспектори, контролери та інші працівники розумової праці – вищий прошарок розумової праці – нижчий прошарок; 5) кваліфіковані робітники ручної праці та прошарок працівників розумової праці, які виконують рутинну роботу; 6) напівкваліфіковані працівники ручної праці; 7) некваліфіковані робітники ручної праці» [1, с.107]. На основі опитування біля 1400 осіб, яким пропонували впорядкувати 30 професій (відібраних із початкового списку 138, щоб було представництво семи ступеневі «стандартної класифікації») за їх соціальним статусом в суспільстві, а потім за п'яти групами престижності. Вченим вдалося дійти висновку, що в громадській думці гарно узгоджується соціальний статус та престиж професій.

На другому етапі було проаналізовано біографії 10 тис. осіб з даними про походження, кількість дітей, освіту, професію. Порівнювали соціальний статус батьків та їх дітей, нареченого та нареченої, з'ясовували вплив висхідної та низхідної мобільності на кількість дітей у сім'ї.

На основі одержаних результатів було проведено шість спеціалізованих досліджень. Предметом аналізу яких зокрема були: роль освіти в професійному відборі; міжпоколінна мобільність; переміщення між великими статусними категоріями [1, с.107].

Дослідники дійшли висновку про взаємозв'язок статусів батьків та їх дітей. Зафіксовано тенденцію: «підвищення статусу більш помітне серед суб'єктів, чиї батьки належали до низько статусних категорій, однак, довжина статусного переміщення не досить велика» [1, с.108]. Це було перше емпірико-теоретичне дослідження соціальної мобільності, яке лягло в основу численних подібних розробок в різних країнах світу.

Одним із висновків стало положення про «досконалу мобільність» як існування рівності можливостей соціального просування незалежно від соціального походження. В численних подальших дослідженнях неодноразово піддавалося критиці дане твердження.

В історії досліджень стратифікації та мобільності за останні сорок років виділяють три покоління [2, р.277-302], які різняться методами збору та аналізу даних.

Дослідження Девіда Гласса про соціальну мобільність в Англії та Уельсі відносяться до першого покоління. Створення дослідницького комітету з соціальної стратифікації і соціальної мобільності в Міжнародній соціологічній асоціації; систематичне вивчення детермінант соціальної мобільності, а також її наслідків для класової ідентифікації та класових антагонізмів; створення шкали престижу професій для виміру міжгенераційних змін в ієрархічному просторі – досягнення першого покоління [3, с.190-208]. Найбільш відомі результати порівняльних досліджень опубліковані в Європі [4] та Америці [5].

Перше покоління дослідників дійшло висновку, що, «по-перше, напрямок мобільності загалом є вельми подібним для всіх західних країн, по-друге, рівень мобільності вищий в індустріальних країнах порівняно з доіндустріальними і, по-третє, політична стабільність сприяє соціальній мобільності» [3, с.190-208].

Наступне покоління (О. Данкен, П. Блау) вирізняється «використанням для кодування професій, зазначених респондентами, державного класифікатора професій; новою шкалою вимірювання професійного статусу, що уможливила конструювання соціально-економічного індексу (SEI); побудовою моделі досягнення статусу» [3, с.190-208]. Науковці не ставлять у центр своїх досліджень питання масштабу та рівня мобільності. В першу чергу, вчені аналізують прямий вплив професії батька на професію сина, порівняно з іншими чинниками (освіта батьків, перша професія сина, кількість братів і сестер, населений пункт тощо).

На основі висновків дослідників другого покоління П. Блау сформулював теореми, щодо соціальної мобільності: «високий рівень міжгрупових і статус-віддалених відносин збільшує імовірність соціальної мобільності; гетерогенність збільшує імовірність міжгрупової мобільності; нерівність збільшує імовірність статус-віддаленої мобільності (status-distant mobility); множинне накладання позицій робить мобільність ймовірнішою» [3, с.190-208].

Третє покоління дослідників (Д. Фезерман і Р. Хаузер, Дж. Голдторп та інші) характеризується заміною регресійних моделей мобільності логлінійними. Вчені виокремлюють абсолютну мобільність від відносних шансів здійснити мобільність, мають можливість аналізувати іммобільні, тобто відтворювальні статусні позиції, на основі моделювання діагональних кліток таблиць мобільності. Особливою рисою представників третього покоління було також і «заперечення ієрархічної побудови класових позицій на шкалі «вище – нижче». Для Голдторпа, приміром, соціальні класи – це дискретні, ієрархічно невпорядковані утворення, щодо яких немає сенсу говорити про «вертикальну мобільність», а отже, і конструювати «моделі досягнень», запитувати про те, хто домогся успіху, а хто, навпаки, деградував, розмірковувати про «відкритість» суспільства на підставі здійсненої індивідами мобільності» [3, с.190-208]. Отже, такий підхід лише звужує предметне поле дослідження.

Генцбум, Трейман і Алті, узагальнюючи дослідження трьох поколінь соціологів, дійшли висновків [3, с.190-208]:

1. Міжгенераційна мобільність зумовлюється та керується соціально-економічним статусом в усіх країнах світу. Оптимальне вимірювання соціально-економічного статусу забезпечується шкалою Данкена SEI-типу.

2. Міжгенераційна професійна іммобільність фіксується в усіх країнах світу. Найімовірніше, вона проявляється в класах, що володіють значною власністю.

3. Прояви міжгенераційної мобільності відрізняються у різних країнах і в різний період. Для більшості країн характерне повільне, але стабільне збільшення відносної мобільності. Окремі країни (США, Швеція) вирізняються вищим рівнем відносної мобільності. Однак, серед соціологів на сьогодні немає однастайності у визначенні природи факторів, що зумовлюють зміни і відмінності міжгенераційної мобільності.

4. Міжгенераційні дослідження свідчать, що освіта – більш суттєвий чинник впливу на професійний статус особистості, порівняно з професією її батьків, незалежно від соціального походження. Освіта також стає важливим механізмом передачі переваг і привілеїв від покоління до покоління [3, с.190-208].

П. Сорокін під соціальною мобільністю розуміє будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта (цінності), тобто всього того, що створено чи модифіковано людською діяльністю, із однієї соціальної позиції в іншу [6, с.373]. Однак в соціології закріпилося вживання соціальної мобільності як переміщення виключно індивідів та соціальних груп.

Погоджуючись із визначенням соціальної мобільності, введеним П. Сорокіним, В. Ільїн [7] зазначає, що в межах конструктивістсько-структуралістичної концепції соціальної нерівності дане визначення потребує уточнення. У зв'язку з тим, що соціальний простір складається із статусних позицій, які заповнюють індивіди, соціальна мобільність постає у двох основних формах.

1. Переміщення самих статусних позицій – одиниць соціальної структури (П. Сорокін вказує лише на переміщення між статусними позиціями індивідів та об'єктів). Під час розвитку суспільства відбувається трансформація і його соціальної структури. Переміщення статусних позицій – такий тип соціальної мобільності домінує в періоди соціальних революцій, глибоких соціальних реформ. Наприклад, результатом Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. стала ліквідація стану поміщиків-землевласників, класу буржуазії (групових статусних позицій), які в царській Росії займали вершину соціальної піраміди. В пострадянському суспільстві відбулася зміна позиції приватних підприємців: із низьких щаблів у радянській стратифікаційній системі (пов'язаних з ризиком незаконної діяльності, втрати матеріальних ресурсів, неможливості повноцінно ними розпоряджатися та низьким престижем) до високих позицій даної статусної групи в наш час. Статусні та особистісні інтереси часто переплітаються, що зумовлює цілеспрямовані дії індивідів за збереження чи зміну соціальної ієрархії. Індивіди постають рушіями статусної (структурної) соціальної мобільності та, відповідно до наявного в них потенціалу, конструюють соціальний простір згідно з наявними у індивідів уявленнями про їх власні статусні інтереси.

2. Переміщення індивідів та соціальних груп із одних соціальних позицій в інші в традиційному розумінні: рух в горизонтальному та вертикальному напрямку. Даний вид є основним у стабільному суспільстві: структура малорухома, а індивіди переміщуються з однієї позиції в іншу [7]. «Інколи динаміка двох видів соціальної мобільності неузгоджена. Так, на початку 90-х рр. статус партапарату різко впав, наблизившись до соціального дна. Однак це не означало падіння на це ж дно працівників партапарату: більшість із них перекочували у комерційні та державні структури, не тільки не понизивши, але й суттєво підвищивши свій особистий статус. Номенклатура змінила корабель, що тоне, на новий, який дає великі перспективи» [7].

Аналізуючи соціальну мобільність зазвичай виділяють два основні її типи: горизонтальну та вертикальну.

Горизонтальна соціальна мобільність – перехід індивіда чи соціального об'єкта із однієї соціальної групи в іншу, розташовану на одному й тому ж рівні. Наприклад, перехід із однієї релігійної групи до іншої, із однієї сім'ї в іншу при розлученні та повторному шлюбі, з одного підприємства в інше при збереженні професійного статусу.

П. Сорокін вказує, що прикладом горизонтальної мобільності є переміщення в межах одного соціального прошарку без яких-небудь помітних змін соціальної позиції в вертикальному напрямку [6, с.373-374].

Вертикальна соціальна мобільність – переміщення індивіда чи соціальної групи із одного соціального прошарку в інший. В залежності від напрямку переміщення виділяють два типи вертикальної соціальної мобільності: висхідна та низхідна, соціальний підйом та соціальний спуск.

Висхідні мобільності існують у двох основних формах: проникнення індивіда із нижчого пласту в більш високий або створення такими індивідами нової групи та проникнення всієї групи на вищий рівень. Низхідна мобільність також має дві форми: переміщення особистості на нижчу позицію, не руйнуючи при цьому вихідної групи; друга форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в руйнуванні її соціальної цілісності, в зниженні її рангу в соціальній ієрархії.

Продовжити типологію соціальної мобільності можна її поділом на міжпоколінну (інтергенераційну) та внутрішньопоколінну (інтрагенераційну) мобільність.

Міжпоколінна мобільність відображає відношення між соціальним походженням та соціальним статусом особистості, соціально-професійної групи чи прошарку на теперішній момент [8, с.401-406]. Вимірюється міжпоколінна мобільність порівнянням статусу (найчастіше роду заняття, освіти) респондента та його батьків. Під час порівняння прагнуть встановити об'єм міжпоколінної мобільності. Найбільш достовірними є дані під час порівняння статусів в одній і тій же фазі життєвого циклу дітей та їх батьків. Найкраще, коли порівнюється кінець середньої фази життєвого циклу, в якому люди досягають найбільших соціальних результатів. Співвіднесення даних про різні фази може занижити обсяги між поколінної мобільності. Зазвичай аналізується

міжпоколінна мобільність одночасно щодо різних вікових груп. Вимірюється відсоток самовідтворення, відтоку та притоку [8, с.401-406].

Внутрішньопоколінна мобільність – мобільність особистості протягом її життя.

В межах аналізу соціальної мобільності виокремлюють: обмінну (циркулюючу) та структурну. Обмінна мобільність – зміна соціальної позиції індивіда в соціальній ієрархії, наприклад, заміщення більш талановитими особами менш здібних в на адміністративних посадах. Структурна мобільність – наслідок структурних змін, першочергово в сфері зайнятості, наприклад пов'язаним з індустріалізацією економіки. Урбанізація та індустріалізація зумовлює якісні зміни та збільшення кількості професій, вимоги щодо професійної підготовки та кваліфікації. Зростає чисельність «білих комерційців», зменшується абсолютна та відносна кількість працівників сільського господарства, некваліфікованої праці [13, с.148].

Класифікацію мобільності можна продовжити поділом на стихійну та організовану (вимушену та добровільну). Прикладом стихійної може бути переміщення сільського населення в великі міста в пошуках заробітку. Переселення кримських татар – організована, вимушена мобільність.

П. Сорокін з кількісної точки зору розрізняє інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності. Під інтенсивністю (швидкістю) вчений визначає вертикальну кількість прошарків (соціальну дистанцію), які долає індивід у своєму вертикальному висхідному чи низхідному русі за певний проміжок часу.

Під всезагальністю вертикальної соціальної мобільності науковець має на увазі кількість індивідів, які змінили свій соціальний статус за визначений проміжок часу. При цьому абсолютна кількість таких індивідів дає абсолютну всезагальність вертикальної соціальної мобільності в структурі населення країни; частка таких індивідів стосовно всього населення країни – відносна всезагальність вертикальної соціальної мобільності.

Поеднавши інтенсивність та відносну всезагальність вертикальної соціальної мобільності в певній сфері (наприклад, економічній) одержимо сукупний показник вертикальної економічної соціальної мобільності даного суспільства [6, с.376].

П. Сорокін аналізує рухому та нерухому форми стратифікованих суспільств.

Відмінності в інтенсивності та всезагальності горизонтальної та вертикальної мобільності зумовлюють відмінності внутрішньої будови соціальної стратифікації однієї і тієї ж висоти та профілю. Теоретична модель суспільства з нульовою соціальною мобільністю, в якому оболонки, що відокремлюють один прошарок від іншого, абсолютно непроникні, визначається як абсолютно закритий, стійкий та непроникний, чи як нерухомий тип соціальної стратифікації. Протилежним до даного є тип внутрішньої будови соціальної стратифікації з тією ж висотою та профілем, в якому вертикальна мобільність надзвичайно інтенсивна та носить всезагальний характер. Перегородки між прошарками тонкі, мають великі отвори для переміщення в межах структури. Такий тип стратифікації П. Сорокін визначає як відкритий, пластичний, проникний чи мобільний. Між крайніми теоретичними типами: відкритим та закритим існують численні проміжні типи соціальної стратифікації.

Хоча П. Сорокін досить скептично ставиться до термінів «демократія» та «атократія» як до нечітко визначених з наукової точки зору, які в реальності застосовують до найрізноманітніших моделей суспільств. Однак, характеристикою теоретичної моделі демократичних суспільств є висока інтенсивність вертикальної мобільності. У демократичних структурах соціальна позиція індивіда не визначається його походженням, не існує юридичних та релігійних перепон для руху по соціальній драбині, усі існуючі соціальні позиції досяжні кожному індивіду.

П. Сорокін виділяє загальні принципи соціальної мобільності [6, с.377-392].

1. Не існувало та не існує суспільств, в яких повністю відсутня вертикальна мобільність в основних її формах – економічній, політичній та професійній. Найбільше наближене до абсолютно нерухомого суспільства – суспільства, в якому відсутня соціальна мобільність, кастове суспільство в Індії. Але навіть в ньому були випадки втрати найвищих статусів в ієрархії (брахманів) чи їх одержання представниками нижчих каст.

2. Ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність та перехід із одного соціального прошарку до іншого здійснювався зовсім безперешодно. Всі суспільства стратифіковані, а це означає, що в межах їхніх структур існують «сита», які просіюють індивідів, надаючи можливість одним підійматися на вищі позиції, не допускаючи інших наверх. Лише в періоди анархії та безладу суспільству притаманна хаотична, безладна вертикальна мобільність. Однак, навіть в такі періоди існують перепони, що не дозволяють всезагальну мобільність. Створюються нові «сита» чи функціонують залишки старих «сит». З часом система якщо не зруйнується вщент, то стабілізується. І нові «сита» замінюють старі, і будуть здійснювати відбір, вертикальна мобільність стане ускладненою перепонами, які тяжко долати.

3. Інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства, тобто в просторі. Порівнюючи індійське кастове та американське

суспільство П. Сорокін зазначав, що вищі позиції в політичній, професійній та економічній ієрархії в Індії всі визначені походженням, а в США – значна частина позицій досягнута індивідами, які при народженні їх не мали. Зокрема із 29 президентів США 48,3% – вихідці із бідних та середніх сімей. В Індії переважна більшість зайнятого населення успадковує професійний статус своїх батьків, а в США – більшість змінює свою професію хоча б раз за життя.

4. Інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності коливаються в межах соціальної стратифікації одного і того ж суспільства в різні періоди історії, зокрема в під час соціальних потрясінь. В такі періоди інтенсивність вертикальної соціальної мобільності зростає. Як приклад, П. Сорокін наводить революцію в Росії. За перші ж роки чисельні представники самих багатих прошарків та політичної аристократії були знищені чи перемістилися на найнижчі позиції в соціальній ієрархії. Більшість власників, підприємців та спеціалістів-професіоналів були позбавлені своїх статусів. В пореволюційні часи на найвищі щаблі соціальної ієрархії потрапили представники колишніх нижчих прошарків як в політичній, економічній та професійній ієрархії. Однак, період надзвичайної рухливості соціальної структури завершився виникненням нових перепон, ускладненням руху вгору. Початок XX століття П. Сорокін називає дуже мобільним періодом в європейських країнах: авантюристи, кар'єристи посідають найвищі позиції.

5. У вертикальній соціальної мобільності в її трьох основних проявах немає постійного напрямку ні в бік посилення, ні в бік послаблення її інтенсивності та загальності. Ці припущення справедливі як для історії окремої країни, так і для історії великих соціальних організмів та всього людства. Тобто для вертикальної соціальної мобільності властиві «не спрямовані» коливання. П. Сорокін обґрунтовує недостовірність поширеного припущення щодо історичного розвитку в напрямку постійного та «вічного» збільшення вертикальної соціальної мобільності.

Саме соціальна мобільність дозволяє підтримувати баланс в межах різноманітних вимірів соціальної стратифікації. Відмінними рисами соціальної мобільності в порівнянні з випадковими переміщеннями постають: відтворюваність, масовість, наявність таких наслідків як зміна статусу чи групової приналежності.

Бріджит Бергер та Поль Бергер характеризуючи механізми соціальної мобільності окреслюють п'ять основних механізмів вертикальної мобільності [9, с.183-184]:

Економічна активність, яка може проявлятися в надзусиллях, у тяжкій праці, нелегальній трудовій діяльності тощо.

Шлюбне партнерство на раціональних засадах.

Підвищення освітнього рівня.

Політичний. Зокрема проявляється у використанні політичних механізмів тиску для вирішення життєво важливих проблем певних соціальних груп.

«Керування враженнями» – механізм, що найкраще був описаний Ервіном Гофманом. Реалізується через демонстрування власної привабливості та маніпулювання статусними символами.

За П. Сорокіним, основними факторами соціальної мобільності (щодо яких вчений вживав поняття «ліфти», «канали», «східці», «отвори», «мембрани» тобто соціальні інститути, потрапляючи в сферу впливу яких індивід чи соціальна група мають суттєві можливості підвищення власного соціального статусу), називав: армію, церкву, політичні, економічні та професійні організації, освіту, сім'ю. Зазначені механізми зазвичай діють системно, у взаємозв'язку між собою.

Зокрема шлюб виступає одним із дієвих каналів вертикальної соціальної мобільності. Шлюб з представником іншого соціального статусу призводить зазвичай до зниження чи підвищення позиції. За римським законодавством жінка, яка одружилася з рабом, втрачала статус вільної людини. Її діти також визнавалися рабами. Схожа деградація очікувала і чоловіка чи жінку вищого стану, які уклали шлюб з представником нижчого стану [6, с.377-392,404].

В демократичних суспільствах також відбувається взаємне протягування багатих наречених та бідних титулованих женихів. В результаті у виграші обидва партнери – один підіймається по східцях завдяки власному матеріальному ресурсу, інший – підкріплює свій титул фінансово. У будь-яких стратифікаційних системах існують канали вертикальної мобільності, які періодично змінюють свою дієвість.

В сучасних суспільствах сім'я залишається ще досить важливим каналом інтергенераційної мобільності, але освіта стає найбільш важливим каналом вертикальної мобільності. Виникає ефект «зачарованого кола». «Індивід з нижчих класів має менше шансів на отримання освіти. В результаті недостатньої освіти він має недостатні можливості для одержання доходу. Останнє, у свою чергу, знижує його шанси на поліпшення своєї позиції і, що ще гірше, – на те, щоб дати адекватну освіту своїм дітям», тобто на можливості інтергенераційної мобільності» [10, с.173-174]. Сучасні суспільства не ліквідовують бар'єри в соціальній структурі суспільства, а навіть ускладнюють переміщення з найнижчих класових позицій. Вищий та нижчий клас – найбільш

закриті, а середній клас у розвинених суспільствах – основний суб'єкт соціальної мобільності [10, с.181-182]. «Не простежується ніяких ознак того, що нерівність зникає, – як і раніше існують такі бар'єри для соціального переміщення, як класові відмінності, стать та етнічна приналежність» [11, с.66-67].

В Україні дослідження соціальної мобільності проводилися, але до 90-х рр. минулого століття вони не були репрезентативними та не давали можливості для порівняння одержаних даних. Репрезентативні дослідження динаміки соціальної класової структури та між поколінної мобільності під назвою «Ставлення до перетворень» було проведено в 1993 р., 1995 р. та в 1998 р. (вибірка – 2500 осіб). Класова позиція індивіда визначалася за семи класовою версією схеми Дж. Голдторпа (в Україні доповнено восьмою позицією), в основі якої лежить професійний статус та характеристика ринкової ситуації. Порівнюючи дані першого дослідження та результати щорічного моніторингу, який проводить Інститут соціології НАН України (2003 р., кількість опитаних 1800 осіб) (табл. 1), С. Оксамитна визначає найбільш загальні тенденції в соціоструктурних змінах:

- зменшення чисельності працівників першої категорії: менеджерів та професіоналів, висококваліфікованих спеціалістів розумової праці з вищою освітою;
- збільшення кількості дрібних власників, само зайнятих та фермерів в цілому в 2 – 2,5 рази;
- найбільш масовими класовими категоріями серед чоловіків є працівники фізичної праці, серед яких суттєво зросла частка кваліфікованих робітників;
- негативною є тенденція збільшення зайнятості жінок напів- та некваліфікованою фізичною працею при зменшенні частки професіоналів I та II категорії;
- в межах між поколінної мобільності зафіксовано: суттєве зменшення переміщень на довгі дистанції; самовідтворення категорії працівників фізичної праці;

«У середовищі сімей службового класу (I та II) зафіксована тенденція, не характерна для суспільств з розвиненим економічним розвитком: зменшення самовідтворення класової належності та переміщення вихідців з таких сімей від занять розумовою до занять рутинною нефізичною та фізичною працею» [12, с.311-312].

Таблиця 1.

**Класова належність чоловіків та жінок працездатного віку
(за схемою Дж. Голдторпа) (%) [12, с.303-313]**

Класи			Чоловіки		Жінки	
			1993	2003	1993	2003
Службовий	I	професіонали, державні службовці, керівники вищого рівня, менеджери та власники великих підприємств	14,5	8,0	15,1	7,0
	II	професіонали, державні службовці, керівники нижчого рівня, менеджери та власники невеликих підприємств	8,2	7,5	20,7	17,9
Проміжний	III	працівників рутинної нефізичної праці	2,2	3,2	20,2	27,0
	IV	дрібні власники, самозайняті, фермери	4,9	7,7	1,2	3,3
	V	технічні працівники та керівники нижнього рівня у сфері фізичної праці	10,2	8,3	5,5	4,4
Робітничий	VI	кваліфіковані працівники фізичної праці	23,4	31,3	12,0	12,6
	VII	напів- та некваліфіковані працівники фізичної праці	27,9	28,4	17,6	23,2
	VIII	працівники фізичної сільськогосподарської праці	8,1	6,6	7,7	5,7

Зміни в структурі зайнятості населення країн з переходом їх від аграрно-індустріальних до постіндустріальних – інформаційних сприяли кристалізації двох основних каналів висхідної соціальної мобільності: через спадкування багатства та через досягнення вищої освіти. Освіта в сучасних суспільствах стає засобом просування до бажаних соціальних позицій та ресурсів, що з ними пов'язані.

Оксамитна С.М., на основі результатів репрезентативного соціологічного дослідження «Зайнятість населення України», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2003-2004 рр. **, доходить висновку щодо зростання освітньої нерівності, зокрема за рахунок збільшення кількості осіб з неповною середньою та вищою освітою серед наймолодших представників пострадянського покоління українських громадян. В пострадянський період суттєво зростає частка молодих людей, які «не досягають загальнообов'язкового освітнього мінімуму – повної середньої освіти» [12, с. 128]. В першій віковій когорті частка таких респондентів складала 35,4 %, у другій – близько 12 %, а вже в третій (пострадянській) – близько 18 % (табл. 2).

Таблиця 2 [12, с.128]
Рівень освіти респондентів в цілому та по віковим категоріям

Когорти	Рівень освіти респондентів, %					N
	Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища (повна / неповна)	Всього, %	
В цілому 1930-1980	20,7	39,6	21,3	18,4	100	7205
1930-1949	35,4	31,2	18,1	15,3	100	2384
1950-1972	11,7	45,2	23,9	19,2	100	3602
1973-1980	18,5	39,5	20,0	22,0	100	1219
1973-1984	17,9	46,0	17,0	19,1	100	1935

Дослідники визначили, що освітній рівень респондентів постійно підвищувався серед тих, хто народився протягом перших чотирьох десятиліть (1930-1969), а потім відбулися суттєві зміни для респондентів, які здобували освіту в період розпаду СРСР та становлення незалежної України. Фіксується відносне зростання частки осіб на полярних позиціях освітньої ієрархії. Збільшення частки осіб з неповною середньою освітою особливо характерне для осіб чоловічої статі, «кожен 4-5 чоловік, досягнувши повноліття, залишається без атестата про середню освіту» [12, с.130].

Аналізуючи міжпоколінну освітню мобільність, дослідники дійшли висновків, що найбільш повно відтворення відбувається на рівні вищої освіти. Як для когорти радянського, так і пострадянського періоду здобуття освіти характерне відтворення середнього та вищого рівня освіти. Однак, для пострадянського покоління окреслилася негативна тенденція відтворення найбільш низького рівня освіти (неповна середня), що відбувається вдвічі частіше порівняно з представниками радянського періоду. Шанс отримати вищу освіту дітям, батьки яких мали неповну середню освіту, порівняно з тими, батьки яких мали вищу освіту зменшився (від «1 до 18» в типово радянській когорті до «1 до 34» в пострадянській). Отже, загальна тенденція – поглиблення освітньої нерівності, погіршення шансів для дітей – вихідців із сімей з низьким рівнем освіти, самовідтворення високоосвіченої когорти. Спостерігається уповільнення обмінної освітньої соціальної мобільності між вихідцями із різних соціальних класів, зменшується доступ певних соціальних категорій до вищої освіти [12, с.116-145].

Таблиця 3.
Міжпоколінна освітня мобільність, %

Рівні освіти батьків	Рівні освіти респондентів 1930-80 р.н.					N
	Неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Вища (повна/неповна)	Разом, %	
Без освіти	52,8	31,3	11,9	4,0	100	521
Неповна середня	22,5	44,7	21,6	11,2	100	3339
Середня загальна	13,3	40,8	24,3	21,7	100	1474
Середня спеціальна	9,4	28,7	30,5	31,4	100	554
Вища (повна/неповна)	4,6	21,3	17,0	57,1	100	671

** Загальна кількість респондентів - 8138 осіб віком від 18 до 75 років. Вони були поділені на три вікові когорти: 1930-49 років народження, 1950-72 («типове радянське покоління») та 1973-80 (84) років народження («пострадянське покоління»).

В результаті аналізу виділили чотири основні рівні освіти респондентів: неповна середня (включаючи 1-6 класів, 7-9 класів, початкову професійно-технічну без загальної середньої освіти); середня загальна (включаючи середню професійно-технічну); середня спеціальна; вища (включаючи незакінчену вищу (не менше трьох років навчання в інституті, університеті, академії) та базову вищу (ступінь бакалавра)). Освіта батьків респондентів містила ще один додатковий рівень – без освіти.

Узагальнюючи, можна дійти висновку, що зміни в соціальній структурі свідчать про проблеми становлення постіндустріального суспільства в Україні. Відбувається уповільнення структурної мобільності в напрямку від заняття фізичною до заняття розумовою працею. Доступ до освітніх ресурсів має свої класові відмінності з відносно найгіршими умовами для вихідців із сімей сільськогосподарських працівників.

Використання широковідомої в наукових колах класової схеми Дж. Голдторпа для вивчення соціальної мобільності в Україні досить плідне та перспективне для порівняльних міжнародних досліджень. Актуальними сьогодні є проблеми дослідження освіти як каналу соціальної мобільності, залежності досягнень особистості від соціально-класового походження, інституціональний вплив на можливості соціальної мобільності, з'ясування бар'єрів тощо.

Отже, дослідження соціальної мобільності тісно пов'язане з вивченням соціальної структури суспільства та соціальної нерівності і має свою наукову традицію. П. Сорокін заклав теоретичні підвалини наукового аналізу соціальної мобільності, які лягли в основу теоретико-емпіричних розвідок як в окремих країнах, так і на міжнародному рівні. Найбільш виразно виділяються два підходи до інтерпретації та вимірювання соціальної мобільності. Перший акцентує увагу на переміщеннях в межах класової структури, в основі якої не покладено ієрархічний принцип побудови. Аналізуються переважно переміщення індивідів в структурі зайнятості. Другий – досліджує вертикальні переміщення між соціальними позиціями, стратифікованими за ранговими критеріями (влада, власність, престиж тощо). Сучасні дослідження в Україні використовують обидва підходи, однак значного поширення набув аналіз соціальних переміщень на основі моделі Дж. Голдторпа, модифікованої до українських реалій.

Джерела та література

1. Лапин Н.И. Эмпирическая социология в Западной Европе: Учебное пособие. – М., 2004.
2. Ganzboom H.B.G., Treiman D.J., Ultee W.C. Comparative Inter-generational Stratification Research: Three Generations and Beyond // Annual Reviews of Sociology. – 1991. – № 17.
3. Макеєв С., Оксамитна С. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі // Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеєва. – К., 2006.
4. Svalastoga K. Prestige, Class and Mobility. – Copenhagen, 1959.
5. Lipset S.M., Bendix R. Social Mobility in Industrial Society. – Berkeley, 1959.
6. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
7. Ильин В.И. Теория социального неравенства (структуралистско-конструктивистский подход). – Сыктывкар, 1990.
8. Милич В. Очерк социальной мобильности в Югославии // Беляева Л.А. Эмпирическая социология в России и Восточной Европе: Учебное пособие. – М., 2004.
9. Бергер П., Бергер Б., Коллинз Р. Личностно-ориентированная социология. – М., 2004.
10. Юрій М.Ф. Соціологія. – К., 2004.
11. Томпсон Д.Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс / Пер. с англ. – М.; Львов, 1998.
12. Оксамитна С. Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності: 1993-2003 // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М. Шульги. – К., 2003.
13. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация: Учебное пособие. – М., 1995.

Summary

In article the concept of social mobility, its types and characteristics are analyzed. The author regards evolution of scientific judgement of social movings and the basic conclusions to which scientists of different generations concerning character of mobility have come, dependences and interconditionalities of different factors which define a direction and intensity of mobility. Theoretically-empirical researches of social mobility in Ukraine and the basic tendencies revealed during the analysis between generations of social mobility are described.

Є. О. Сенюшкін

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

В умовах соціально-політичних трансформацій, які відбуваються в українському суспільстві, екологічні проблеми набувають значення пріоритетних завдань публічного управління. У зв'язку з цим, відбувається актуалізація досліджень, що займаються вивченням процесів екологізації сфери публічного управління і впливу інститутів публічної політики на стан екологічної ситуації.

Об'єктивна складність і багатоаспектність екологічної проблематики породжують різноманітність підходів до її аналізу і широкий спектр теоретичних рефлексій, форм і способів її осмислення, пошуку шляхів вирішення конкретних управлінських проблем, пов'язаних з природоохоронною діяльністю, розбіжності у визначенні основоположних принципів побудови